

RISBE IN MODELI V KAMNOSEŠKI DEJAVNOSTI V PRVI POLOVICI 15. STOLETJA V DUBROVNIKU

Renata NOVAK KLEMENČIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: renatanovakklemencic@gmail.com

IZVLEČEK

Dobro ohranjeni dubrovniški arhivski viri omogočajo natančen vpogled v uporabo in funkcijo risbe oziroma modela v pogodbah za gradbena in kamnoseška dela. Zgledovanje po starejši kamnoseški opremi sta pri bolj zapletenih naročilih zamenjala risba ali celo model. Na primeru korne pregrade za cerkev sv. Vlaha, ki jo je v prvi polovici dvajsetih let izdeloval Bonino da Milano, lahko sledimo običajnemu poteku naročila, od pripravljanih risb mojstra, ki jih je potrdil oziroma izbral Mali svet, do natančnejših načrtov in modelov, ki jih je mojster izdelal še pred podpisom pogodbe. Analiza uporabe risb pri prenovi Kneževega dvora pa potrjuje obstoj enotnega načrta od leta 1439 dalje.

Ključne besede: risba, model, Dubrovnik, kiparstvo, arhitektura, naročništvo, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hranič, Knežev dvor, 15. stoletje

PREPARATORY DRAWINGS AND MODELS IN THE CONSTRUCTION PRACTICE IN DUBROVNIK IN THE FIRST HALF OF THE 15TH CENTURY

ABSTRACT

Archival sources for the first half of the fifteenth century in Dubrovnik are well preserved and therefore provide a thorough insight into the use and function of drawings or models in construction of buildings and related stonework. The former simple references to already existing stonemasonry work were in case of more complex commissions replaced by drawings or models. In the case of the choir screen for the church of St. Blaise, made by Bonino da Milano in the mid-1420s, we can follow the usual commission procedure: preparatory drawings were selected (or confirmed) by the client, in this case Minor Council, thereafter more detailed plans and models were prepared and finally the contract was signed. In the case of reconstruction of the Rector's Palace, the use of drawings and models in the contracts with various artisans confirms the existence of a single plan from 1439 onwards.

Keywords: drawing, model, Dubrovnik, sculpture, architecture, patronage, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hranič, Rector's Palace, 15th Century

Prva polovica 15. stoletja v Dubrovniku predstavlja obdobje gospodarskega razcveta¹ in intenzivne gradbene in kamnoseške dejavnosti. Utrujeta se Dubrovnik in Ston (Beritić, 1955, 35–70), med drugimi javnimi naročili pa velja izpostaviti gradnjo vodovoda s fontanama (Seferović, Stojan, 2007; Novak Klemenčič, 2003), prenovo Kneževega dvora po požaru leta 1435 (Grujić, 2008; Novak Klemenčič, 2014), gradnjo zakristije stolnice na glavnem mestnem trgu (Fisković, 1988, 124: n. 50), opremljanje cerkva, predvsem cerkve mestnega zaščitnika sv. Vlaha (Novak Klemenčič, 2011), in gradnjo palač za okoliške velikaše, npr. za Sandalja Hranića (Grujić, Zelić, 2010; Grujić, 2013, 91–131) in Radoslava Pavlovića (Grujić, 2013, 120, 123–124).² Vzporedno z intenzivnim urejanjem »skupnih prostorov« plemstva pa cveti tudi zasebna gradbena dejavnost. V tem času so si številne plemiške družine v mestu zgradile celo po več razkošnih hiš (cf. Grujić, 2013), prav tako pa so korak za njimi lovili meščani, bogati trgovci in člani bratovščine Antuninovi (cf. Pešorda Vardić, 2006; Pešorda Vardić, 2007). Izven mesta so se v prvi polovici 15. stoletja v večjem številu začeli pojavljati razkošnejši objekti s terasami, arkadami in bogatim kamnoseškim okrasom (Grujić, 1991, 38–41).

Žal je bila večina v 15. stoletju zgrajenih objektov v potresih, ki so sledili v naslednjih stoletjih, uničena ali pa se je ohranila le v okrnjeni in prezidani obliki. Zato gradbeni dejavnosti v prvi polovici 15. stoletja lahko sledimo predvsem s pomočjo dobro ohranjenih arhivskih virov iz Državnega arhiva v Dubrovniku. Pogodbe za gradbena in kamnoseška dela najdemo v serijah *Diversa notariae* in *Diversa cancellariae*. Ker je bila notarska in kancelarska služba vodena s strani komune, notarski in kancelarski zvezki pa so bili hranjeni v mestnih prostorih, je zbirka ohranjenih pogodb skoraj popolna.³ V pregledanih zvezkih obeh serij od drugega desetletja pa do sredine 15. stoletja⁴ najdemo približno 850 pogodb, v katerih kot pogodbene stranke nastopajo kamnoseki, ki so v Dubrovniku skrbeli tako za gradnjo kot za kamnoseško opremo stavb. Od 850 pogodb se jih nekaj nanaša na šolanje oziroma zaposlovanje kamnosekov v kamnoseških delavnicah, na razne spore med kamnoseki in naročniki,

velik del pa predstavljajo tudi pogodbe za prevoz lesa in kamenja za vzdrževanje apnic. Bolj zanimivih je okrog 200 pogodb za gradnjo najrazličnejših objektov, od preprostih utilitarnih objektov do večnadstropnih mestnih prebivališč plemstva in bogatejšega sloja meščanstva, in okrog 240 pogodb za kamnoseško opremo cerkva in javnih stavb, za nagrobnike ter za kamnoseško opremo zasebnih prebivališč. Slednje sestavljajo okenski in vratni okvirji, nape kaminov, umivalniki, stopnice, razne konzole in ograje ter krone vodnjakov za cisterne. Intenziteta gradbene dejavnosti je svoj vrhunec dosegla sredi četrtega desetletja 15. stoletja, ko je v Dubrovniku delovalo okrog 60 kamnosekov, leta 1436 je bilo sklenjenih približno 60 pogodb za gradbena in kamnoseška dela, naročenih pa je bilo kar sedem ali osem polifor, od tega dve ali tri za Knežev dvor (Grujić, 2008, 42: nn. 15, 17), štiri za privatne naročnike v Dubrovniku (DAD, Div. canc., 49, ff. 195v, 273r; DAD, Div. not., 20, f. 223v, 21, f. 30v), ena pa je bila namenjena v Bar (DAD, Div. canc., 50, f. 12v).

Pogodba s kamnosekom, ki je izdeloval cisterno, gradil objekt, izdeloval kamnoseško opremo ali klesal kamne za gradnjo, je običajno sestavljena iz uvodnega pasusa, ki govori o tem, kdo sta pogodbeni stranki. Sledijo podatki o naročenih arhitekturnih oziroma kamnoseških delih, ki obsegajo število, vrsto, material, obliko in mere naročenega izdelka, v zadnjem delu pa je določena cena, način izplačila in sankcije, če mojster izdelka ne bi pravočasno dostavil oziroma izdelek ne bi bil pravilno in dovolj kvalitetno narejen.

Pričujoči prispevek se bo omejil na drugi del pogodbe in sicer na del, v katerem so definirane mere in oblika naročenega kamnoseškega elementa oziroma, v redkih primerih, arhitekture. Susan Connell (1976), ki je analizirala pogodbe z različnimi obrtniki v Benetkah v 15. stoletju, navaja tri možnosti za to, kako so v pogodbah določene mere in oblika izdelka. Kot prvi primer navaja risbo ali model, pri čemer je največkrat šlo za navadno risbo, redkeje za model v vosku. Risba je bila del pogodbe, običajno je bila podpisana s strani mojstra in priče, hranila pa sta jo naročnik ali priča. Drugi primer je izdelava vzorca. Za korne klopi v cerkvi

1 Za gospodarske razmere v Dubrovniku in razvoj tekstilne industrije cf. e. g. Popović Radenković, 1959; Voje, 1976, 233–241; Krekić, 1976; Bettarini, 2012, 23–36, 93–167.

2 Dne 31. 5. 1427 je bilo v Malem svetu sklenjeno, da se na hišo Radoslava Pavlovića postavi dva grba, enega nad vhodna vrata in drugega na stran, ki gleda proti hiši pokojnega Klementa de Gozze (DAD, Cons. min., 4, f. 92v). Še istega dne so s kiparjem Ratkom Ivančićem sklenili pogodbo za izdelavo dveh grbov po predloženi risbi, od katerih bo en nameščen nad vhodom vojvodove palače, drugi pa nad oknom na vzhodni strani palače, ki gleda proti hiši Klementa de Gozze (DAD, Div. canc., 44, f. 147r). Januarja 1428 je bil v Malem svetu sprejet sklep, da se oba grba poslikata (DAD, Cons. min., 4, f. 132r), junija 1428 pa, da morajo nadzorniki poskrbeti za žlebove in jih speljati v cisterno ter oba grba pozlatiti (DAD, Cons. min., 4, f. 167r) in da lahko z občinskim denarjem kupijo toliko zlata in barv, kolikor jih potrebujejo za okras palač Sandalja Hranića in Radoslava Pavlovića (Grujić, Zelić, 2010, 120: doc. 50). Še istega dne sta Ratko Ivančić in Nikola Radinović podpisala pogodbo za izdelavo žlebov na palači Radoslava Pavlovića po vzoru žlebov na palači Sandalja Hranića (DAD, Div. canc., 44, f. 161r; Grujić, 2013, 123). Slaba dva tedna kasneje se je slikar Ivan Ugrinović obvezal, da bo poslikal vrata Pavlovićeve palače prav tako, kot so bila poslikana prej, ter pozlatil grba (DAD, Div. canc., 45, f. 8r; Kovač, 1917, 34; Tadić, 1952, 75: doc. 181). Julija 1429 je Mali svet dovolil nadzornikom, da palačo opremijo z vsem potrebnim (DAD, Cons. min., 4, f. 254r), konec leta 1435 in v začetku leta 1436 pa jim je trikrat podaljšali rok za dokončanje palače Radoslava Pavlovića (DAD, Cons. min., 7, ff. 3v; 18v; 36v).

3 Za zgodovino in ureditev dubrovniškega arhiva cf. Foretić, 1957–1959; Lume, 1977; Ćosić, 1994; Bettarini, 2007, 135–150.

4 Natančno so bili pregledani zvezki *Diversa notariae* od leta 1412 dalje in *Diversa cancellariae* od leta 1416 dalje.

S. Zaccaria je bila leta 1455 podpisana pogodba, ki je od mojstra zahtevala, da najprej postavi le del klopi, po komisijski oceni tega vzorca pa bo lahko dokončal delo. Kot tretji primer Connellova navaja posnemanje obstoječega dela. Formula »ad formam et conditionem« se v Benetkah najpogosteje pojavlja med leti 1420 in 1450, v drugi polovici 15. stoletja pa naj bi posnemanje obstoječega dela postopoma zamenjala risba oziroma model (Connell, 1976, 201–204). Pojavljanje risb in modelov v beneških pogodbah je težje oprijemljivo, saj je veliko pogodb, predvsem za zasebno arhitekturo, izgubljenih, ostale pa so razpršene med zapiski različnih notarjev. Na osnovi znanih primerov, kot so dela delavnice Bon za zaključek fasade Ca' d Oro, portal Scuole Grande di San Marco in Porta della Carta ali veliko okno na južni stranici Doževe palače Pierpaola Dalle Masegne, pa je vendarle mogoče pritruditi ugotovitvi Connellove, da so bile risbe ali modeli potrebni pri naročilih tistih del, ki so bila bolj kompleksna in neobičajna (Connell Wallington, 2000, 48). V skladu z majhnim številom takšnih naročil je tudi število omemb risb in modelov v pogodbah. Teza Richarda Goya (1992, 74), da je bila risba narejena šele potem, ko je bila podpisana pogodba, je manj verjetna.

Izjemno dobra ohranjenost dubrovniških arhivskih virov omogoča bolj podrobno analizo problema. Iz dovolj velikega vzorca dvestotih pogodb za gradbena dela lahko ugotovimo, da je velikost hiše običajno opisana le s številom nadstropij, mere tlorisa pa v mestu določa velikost gradbene parcele, pri podeželski, predvsem utilitarni arhitekturi, pa je običajno merjena v korakih. Enega bolj podrobnih opisov mer in načina gradnje stavbe predstavlja pogodba za gradnjo hiše Draga de Sorgo iz leta 1439, v kateri je natančno opisana lega stavbe glede na njene sosedne, obdelava posameznih zunanjih sten, pač glede na to, ali se naslanjajo na sosednjo stavbo ali pa tvorijo ulično fasado, ter položaj

slemena in zatrefov.⁵ V pogodbah za gradnjo stavb ne najdemo zgledovanja po starejših objektih. Tudi v Benetkah je to bolj izjema kot pravilo, saj je očitno tisti, ki je vodil gradnjo, pa naj je bil to sam naročnik ali pa najet nadzornik, sproti usmerjal delo (Connell Wallington, 2000, 43–45), kot kažejo tudi pasusi iz omenjene pogodbe Draga de Sorgo. Iz podobnega razloga sta tudi risba oziroma načrt redka. V dubrovniških virih prve polovice 15. stoletja je risba v povezavi z gradbenimi projekti omenjena le nekajkrat. V primeru pogodbe z dne 11. novembra 1440 med zidarjem Markom Vlahotičem in naročnikom Marojem Miladinovičem, da bo prvi v Rijeki dubrovački zgradil hišo »per longitudinem et latitudinem secundum quod dictus Maroe designaverit et voluit« (DAD, Div. canc., 55, f. 29r), ni povsem jasno, ali gre za načrt, ki ga je narisal naročnik, ali pa kar za oznako na terenu. Bolj jasni sta drugi dve pogodbli, ki govorita o tipološko oziroma prostorsko manj definiranih arhitekturah. Prva pogodba, z dne 23. avgusta 1423, govori o oboku arzenala, ki naj bi ga Alegreto Bogavčić naredil po načrtu, ki ga je sam narisal in shranil pri državnem uslužbencu Pieru Ruffoliju (DAD, Div. not., 13, f. 191v). Druga, z dne 4. februarja 1446, je pogodba med Božidarjem Bogdanovičem in Radojem Bogetičem ter nadzorniki, da bosta mojstra po risbi, ki jo bodo dali nadzorniki, zgradila hišo kneza v Slanem (DAD, Div. not., 29, f. 194v). S to pogodbo je povezana tudi omemba risbe v zapisnikih Malega sveta, ko je bilo nadzornikom naročeno, naj hišo kneza v Slanem zgradijo po risbi, ki so jo sami predložili svetu (DAD, Cons. min., 10, f. 204r). Kakšni bi lahko bili načrti za hiše, si lahko predstavljamo na podlagi sklepa Malega sveta 6. oktobra 1420, ko je bil z manjšimi popravki potrjen načrt za izgradnjo palače Sandalja Hranica.⁶ Nadzornikom je bilo naloženo, naj pritličje palače zgradijo, kot je narisano, le vrata naj premaknejo za tri ali štiri stopnice proti zahodu; prav tako naj tudi prvo

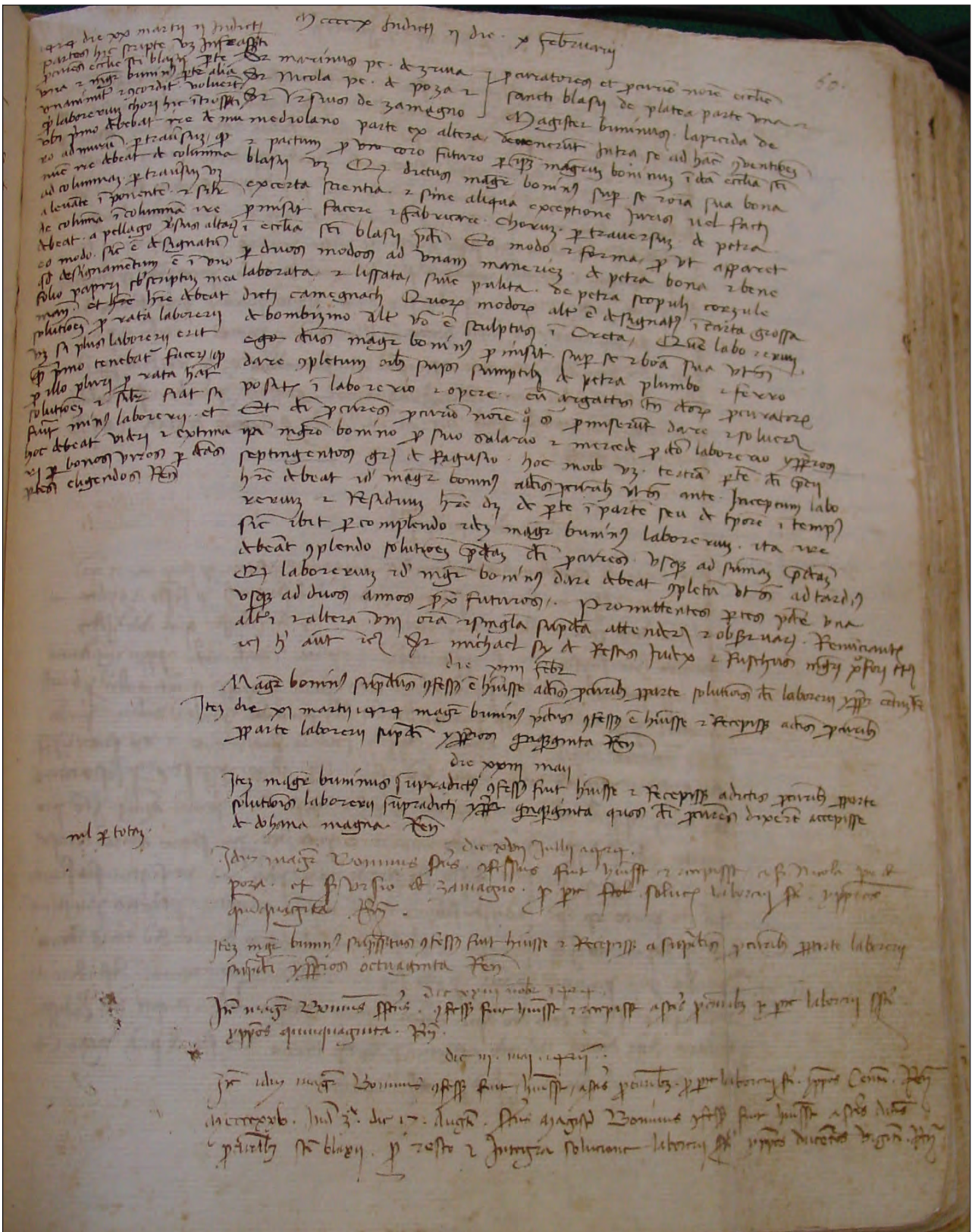
5 »Ser Drago de Sorgo per una parte et Radano petraro per altera parte insieme se ano convenuti et accordati che esso Radan debia hedicar et murar una casa dello deto ser Drago in la contrada de san Domino apresso la casa de quelli de Benessa et de quelli de Seracha et de ser Marin Si. de Goze com li pacti modi et conditioni sottoscritti zoe:.

Prima che lo detto Radan sopra di se et de tuti i suo beni promisit et sese obliga allo detto ser Drago la detta casa fondamentare brazza tre sotto terra, li quali fundamenta sian grossi brazza doe et che sian boni et sufficienti da mantegnere le muralie della deta casa. Et che li muri della detta casa siano dal fondamento per fina al primo palmento grossi brazzo uno et terzo uno al mancho et dal primo palmento per fina al secondo brazzo uno et quarto uno, e deli in suxo seguando.

Item che debia murare le doe faze dessa casa zoe de parte de ponente et de pelago fina alla casa de san Domenego over de quelli de cunalda [?] che sian ben murade cum le pieri spontade bene et bello et ben lavorade la dove se rechiedera.

Item che esso Radan debia et sia tegnuto da tute laltre parte della casa fare muri de pieri smarade bone et sufficiente a lode de boni maystri. Et chelli muri della detta casa siano et debbiano essere de quatro palmenti. Et che se debbiano murare alti quanto piäsera allo deto ser Drago. Et de piu che siano lastouize doe zoe luna di parte de levante et laltra de ponente. Et de piu che sia tegnuto a far uno mezanino de pieri smarade dentro la chasa se fosse de bisogno abon piäser dello deto ser Drago la dove li sera mostrato et comandato per lo deto ser Drago. [...] Et tutto avanzo che fosse di bisogno. Et porte, fenestre, liste, dentes, schaffe, condutti, camini et tutti altri lavorerii i quali li ordinerà lo deto ser Drago afar nela deta casa et muraglie che esso Radan sia tegnuto afar et ponere a tute sue spexe secondo et chome li comanderà et ordenarà lo deto ser Drago. Excepto li lavoreri di scarpello li quali el deto ser Drago li sia tegnuto a dare et consignare sopra lo lavorer« (DAD, Div. not., 23, ff. 67r–68r).

6 »Captum fuit de faciundo fabricare domum voivode Sandalii ad terrenum sicut est designata preter quod de tirando portam versus pelagus [!] per tres aut per quatuor scalinas. Et primum palmentum dicte domus fabricetur sicut est designatum. Et secundum palmentum fabricetur sicut est designatum. Et in duabus cameris dicti palmenti secundi fiant due fenestre saracine ad arma et cum cimero deaurato in medio ipsarum fenestrarum. Et in duabus cameris prope salam secundi palmenti fiant due porte videlicet in unaquaque ipsarum una porta. Et in mezanino dictarum camerarum fiat una porta per quam eat de una camera in aliam« (DAD, Cons. min., 2, f. 149ar; Grujić, Zelić, 2010, 104–105: doc. 7).

Slika 1: Pogodba z Boninom da Milano za izdelavo korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha (DAD, Div. not., 14, f. 60r)

in drugo nadstropje zgradijo po načrtu, v dveh sobah drugega nadstropja pa naj naredijo dve saracenski okni in pozlačen grb med njima. Vsi ti popravki bi se prav lahko nanašali na risbo fasade, le sklep, naj vrata poma-knejo proti zahodu, in dejstvo, da je navodilo dano za vsako nadstropje posebej, dasta slutiti, da je morda le šlo za tlorise vsakega nadstropja posebej. Tudi nadaljnja navodila o postavitvi vrat v sobah ob dvorani v drugem nadstropju, ki risbe sicer ne omenjajo več, bi se lahko nanašala na tloris drugega nadstropja.

Bolj zanimive kot pogodbe za gradbena dela so pogodbe za kamnoseške elemente, kot so okenske ali vratne odprtine, umivalniki, kamini, balustrade in nagrobniki. Pri teh je bila oblika izdelka običajno določena s sklicevanjem na že obstoječ, podoben izdelek. Pojavljajo se formule »ad formam«, »ad similitudinem«, »ad monstram« itd. Cvito Fisković (1947, 37) je ob tem pomislil, da gre za neke vrste tradicionalizem, oziroma, da lahko ta pojav razumemo kot vzrok slogovnega zaostajanja. Pri natančnejši analizi tovrstnih pogodb lahko ugotovimo, da gre v večini primerov za sodobne zglede, pogosto pa celo za zgledovanje po izdelkih delavnice, ki je sprejela naročilo. Nekaterim bolj popularnim izdelkom lahko sledimo kar nekaj časa. Takšen primer so balkonate oziroma polifore z dvojnimi stebrički, ki sta jih v tridesetih letih 15. stoletja izdelovala brata Pribilović po zgledu polifore na hiši Antuna de Butcho, ki sta jo med leti 1424 in 1430 izdelala Ratko Ivančić in Radoje Pribilović. Radoje in Radin Pribilović sta polifore »magnitudinis grossitudinis longitudinis latitudinis altitudinis et pulchritudinis petrarium et laborerii prout est balchonata sale Antonii de Butcho« naredila za Župana de Bona 4. septembra 1430, za Juraja de Gozze 18. februarja 1436 in za Mihaela Zizerja 23. aprila 1436 (Novak Klemenčič, 2006, 469), 18. maja 1436 pa sta podpisala pogodbo, da bosta po zgledu polifore Juraja de Gozze naredila še poliforo za Knežev dvor (DAD, Div. canc., 49, f. 299v). Ker so bile polifore enako velike in enako obdelane, se je skozi celo desetletje ohranila tudi njihova cena 85 perperjev.

Kot drug primer lahko navedemo bifore na palači Sandalja Hranića, ki jih je leta 1422 naredil Brajko Bogosalić po vzoru bifor Martola de Zamagna. Enkrat so predstavljale zgled za delo iste delavnice: Brajko Bogosalić je podobne delal za Paskala de Resti leta 1425. Podobne bifore sta za Lovra Marinova de Gozze izdelovala še Alegreto Bogavčić in Dobrašin Radinović 18. februarja 1427. Kasneje sta bifore po vzoru palače Sandalja Hranića izdelovala tudi Radoje in Radin Pribilović in sicer 4. januarja 1428 za Župana de Bona in 29. novembra 1429 za Vlaha de Gradi (Grujić, 2013, 122–123).

Pri izdelavi bolj zahtevnih oziroma inovativnih kamnoseških elementov pa ustreznega zglada ni bilo mogoče najti, zato so bile potrebne risbe oziroma modeli, ki se večkrat omenjajo tako v dubrovniških pogodbah kot tudi v sklepih dubrovniških svetov, saj je šlo pogosto za javna naročila. Med javnimi naročili je zelo natančno dokumentirano naročilo za korno pregrado v cerkvi sv. Vlaha. Junija 1423 je Mali svet določil obliko korne pregrade in sklenil, naj bo narejena po risbi, ki je označena z B.⁷ Kratica B. bi lahko pomenila, da so izbirali med več različnimi načrti, lahko pa bi bila tudi podpis kiparja Bonina di Jacopo da Milano, s katerim so prokuratorji cerkve sv. Vlaha 10. februarja 1424 sklenili pogodbo za izdelavo omenjene korne pregrade. Očitno je bilo od izbire in potrditve načrta v Malem svetu do sklenitve pogodbe dovolj časa, da sta bila izdelana bolj natančna risba na debelem svilenem papirju in model v glini.⁸ Le mesec zatem je prišlo do spremembe načrta. V Malem svetu so 15. marca sklenili, da naj bo korna pregrada narejena po vzoru korne pregrade v stolnici »secundum designamentum superinde factum« (DAD, Cons. min., 3, f. 131r). S tem sklepom je povezan aneks k prej omenjeni pogodbi z dne 22. marca 1424, novo obliko pa je določala risba, ki jo je podpisal notar.⁹ Prav podatki o izdelavi kamnoseških del za dubrovniško komuno, kjer imamo poleg pogodb na voljo še sklepe dubrovniških svetov, najboljše pričajo o tem, da je risba nastala, še preden je bila sklenjena pogodba z mojstrom. Primer korne pregrade je še bolj dragocen, ker potrjuje prakso, običajno tudi za vsa naslednja stoletja: mojster je predložil načrt oziroma skico, naročnik je načrt izbral oziroma potrdil, potem pa je bila z mojstrom sklenjena pogodba za izvedbo dela, ki pa je običajno zahtevala bolj natančne načrte, ki se jih je lahko uporabljalo na gradbišču oziroma v delavnici.

Da so bili pogosto mojstri tisti, ki so naročniku predložili risbo oziroma načrt, pričajo še drugi dokumenti iz dubrovniškega arhiva. Bonino da Milano je 19. oktobra 1422 naredil »designamentum in uno folio« za grb na palači Sandalja Hranića (DAD, Div. canc. 42, f. 74v; Grujić, Zelić, 2010, 111: doc. 23). Alegreto Bogavčić je oktobra 1426 skupaj z družabnikom Dobrašinom Radinovićem obljubil Ivanu de Luca, da mu bosta naredila dvoriščna vrata z grbom in dvema angeloma ter dve konzoli po vzoru konzol Luke Brajkovića in po zgledu risbe, ki sta jo mojstra dala omenjenemu Ivanu (DAD, Div. canc., 44, ff. 70v-71r; Grujić, Zelić, 2010, 65: n. 58), septembra 1428 je isti mojster obljubil Martolu de Zamagna, da bo naredil kvadriforo »secundum designamentum in uno folio datum per dictum Allegretum

7 »de committendo procuratoribus ipse ecclesie sancti blasii quod debeat intendere ad executionem ipsius laborerii secundum designamentum eis datum quod est signatum per B.« (DAD, Cons. min. 3, f. 76v).

8 »Eo modo et forma prout apparet per duos modos ad unam maneriem [...] Quorum modorum alter est designatus in carta grossa de bombizino alter est sculptus in creta.« (DAD, Div. not. 14, f. 60r). Cf. Fisković, 1967, 190: n. 73. Pogodba je datirana z 10. februar 1410, vendar gre glede na sosledje dokumentov v zvezku očitno za pomoto.

9 »sic est designatum. Quod designamentum est in uno folio papiri subscriptum mea nomen.« (DAD, Div. not. 14, f. 60r). Za kronologijo del pri opremljanju cerkve sv. Vlaha in starejše omembe korne pregrade cf. Novak Klemenčič, 2011, 69-70.

ipsi ser Martolo» (DAD, Div. not., 15, f. 273r–273v), januarja 1429 pa je z istim naročnikom sklenil pogodbo za izdelavo okna z enakimi konzolami, kot so tiste na kvadrifori, spet po risbi, ki jo je sam dal naročniku (DAD, Div. canc., 45, f. 159r). Kot avtor risbe je nesporno dokumentiran tudi kipar Ratko Ivančić, ki je 7. decembra 1427 skupaj z Nikolo Radinovićem sklenil pogodbo z omenjenim Martolom de Zamagna za postavitvev treh lokov pred njegovo hišo, ki bodo lepo izklesani in okrašeni »secundum designamentum per ipsos magistros datum dicto ser Martolo subscriptum manu dicti Ratchi« (DAD, Div. canc., 44, f. 212r–212v; cf. Grujić, 2013, 28). Včasih ni jasno, kdo je predložil risbo, vendar bi lahko zaradi analogije s prejšnjim primerom sklepali, da sta Ratko Ivančić in Nikola Radinović sama pripravila tudi risbo za poliforo Vlaha de Sorgo, čeprav se le ta v pogodbi 18. decembra 1427 omenja v lasti naročnika.¹⁰ Podobno lahko sklepamo za risbo velike polifore, ki sta jo februarja 1427 za Lovra de Gozze delala Alegreto in Dobrašin (DAD, Div. canc., 44, f. 113r). Čeprav je v pogodbi zapisano, da se risba nahaja »in manibus dicti Laurentii«, vemo, da sta mojstra v drugi, že omenjeni pogodbi za vrata z grbom in dvema angeloma Ivana de Luca izpričana kot dobavitelja risbe. Podoben primer je pogodba Vita de Resti z Radićem Bratoradovićem 18. julija 1417, kjer se omenja »uno designamento quod est penes dictum ser Vitum« (DAD, Div. canc., 41, f. 268v), Radić Bratoradović in Brajko Bogosalić pa sta 8. aprila 1426 Matteu de Viterbio de Messana narisala celo grbe, ki bodo na vodnjaku, narejenem po vzoru tistega v palači Sandalja Hranića (DAD, Div. canc., 44, f. 5v), čeprav so pogosto prav pri izdelavi grbov naročniki sami poskrbeli za ustrezno risbo. Ratko Ivančić je 31. maja 1427 podpisal pogodbo za dva grba vojvode Radoslava Pavlovića »secundum formam et signamentum sibi datum per officiales« (DAD, Div. canc., 44, f. 147r), 28. februarja 1429 pa z Johannesom Salimbenijem za izdelavo nagrobne plošče z grbom v trikotnem polju »segondo la forma el desegno che a zo mi Zuane« (DAD, Div. canc., 45, f. 190r). Lahko, da so bili grbi tudi na kroni vodnjaka, ki jo je Andreas de Volta panorum iz Benetk 11. septembra naročil pri Radonji Grubačeviću in zanj predložil risbo.¹¹ Isti naročnik je 27. julija 1442 sklenil pogodbo z Ratkom Brajkovićem za umivalnik in omaro »secundum quod disegnatum est in quada carta in qua ego stefanus cancellarius scripsi nomen meum« (DAD, Div. canc., 56, f. 171v).

Naročniki so predložili načrt tudi v primeru, ko je šlo za gradnjo po enotnem načrtu. Zelo zanimiv je primer obnove Kneževega dvora po požaru leta 1435. Takoj po požaru se je začela prenova posameznih, verjetno najbolj poškodovanih delov. Prva dela na Dvoru so bila izvedena po zgledu okenskih in vratnih odprtih plemiških in meščanskih hiš, predvsem nove *domus magnae* Juraja de Gozze, ki je stala v neposredni bližini Kneževega dvora »apud ecclesiam sancti Johannis prope sanctam Mariam«. (DAD, Div. canc., 49, f. 164r), torej blizu krstilnice sv. Janeza Krstnika, ki je nekoč stala na današnji Bunićevi poljani, in pri stolnici sv. Marije. Juraj je med 11. avgustom 1435 in marcem 1437 vodil prvo skupino nadzornikov za popravilo in izgradnjo Kneževega dvora in orožarne.¹² Delo je prekinila epidemija kuge, ki se je pojavila v prvih dneh aprila in zaradi katere so bili od sredine maja do 1. oktobra 1437 v veljavi ukrepi o izredni upravi.¹³ V obdobju njegovega mandata med 11. avgustom 1435 in 24. marcem 1437 je bilo sklenjenih osem pogodb za gradbena in kamnoseška dela, od tega kar štiri z mojstri, ki so že sodelovali pri gradnji njegove palače. Najprej so nadzorniki Kneževega dvora – med njimi tudi Juraj de Gozze – decembra 1435 sklenili pogodbo z Radonjo Bogetićem in Božidarjem Bogdanovićem za izdelavo opečnatih obokov v orožarni in drugih delih Dvora (Grujić, 2008, 11, 41: n. 8), nato pa so 19. marca 1436 podpisali pogodbo za izdelavo stopnic in žlebov s konzolami po vzoru žlebov na hiši Župana de Bona z Dobrašinom in Nikolo Radinovićem (DAD, Div. canc. 49, f. 247v). Dva meseca kasneje, 18. maja, je bila sklenjena pogodba z Radinom in Radojem Pribilovićem za saracenska okna po vzoru oken na hiši vojvode Stipana ter za friz »a duobus scachis« in poliforo po vzoru hiše Juraja de Gozze. Leta 1437, 24. marca, sta brata Pribilović z Jurajem de Gozze in drugimi nadzorniki podpisala še aneks k pogodbi, sklenjeni 18. maja 1436, v katerem sta se zavezala, da bosta naredila še šest saracenskih oken po vzoru oken na hiši Nikše de Ostoya (Grujić, 2008, 11, 42: n. 15). 2. junija 1436 je Nikola Radinović skupaj z Andrijem Markovićem sprejel naročilo za 100 sežnjev kamnov, 6. julija 1436 je Pavel Marković obljubil, da bo v pristanišče dostavil kamne potrebne za izdelavo dveh takšnih polifor, kot je tista na dvorišču Ivana Marina de Gozze, Ratko Ivančić pa je 8. julija 1436 za eno leto stopil v službo k nadzornikom gradnje Kneževega dvora (Grujić, 2008, 11, 42: nn. 17, 18).

10 »una balchonada de piera de curzula de chamegnach e che sia lavorada secondo lo desegno che a deto biagio« (DAD, Div. canc. 44, f. 213v).

11 »segondo la forma del ditto desegno datoge al ditti maestro Radogna« (DAD, Div. canc., 56, f. 237v).

12 Prvih pet nadzornikov za prenovu Dvora je bilo izvoljenih že 11. avgusta 1435 (DAD, Cons. rog., 6, f. 1r; Folnesics, 1914, 190). To so bili Juraj de Gozze, Župan de Bona, Štefan de Zamagna, Junij de Gradi in Nikola de Georgio. V vodilni vlogi je 29. oktobra in 1. decembra 1435 ter 19. marca 1436 izpričan Juraj de Gozze (DAD, Div. canc., 49, ff. 164r, 247v; Div. not. 20, f. 114r), 18. maja 1436 in 2. junija 1436 se v pogodbah poimensko navaja Nikola de Georgio (DAD, Div. canc., 49, f. 299v; 50, f. 2r), namesto katerega je bil 2. julija izvoljen njegov sorodnik Martolo de Georgio (DAD, Cons. rog., 6, f. 64v), ki je takoj v naslednjih dneh skupaj s kolegi podpisal dve pogodbi, zadnjo za enoletno delo Ratka Ivančića za Knežev dvor (DAD, Div. canc., 50, f. 35v). Leta 1437, 24. marca, pa je v pogodbi za saracenska okna z bratom Pribilović na vodilnem mestu spet Juraj de Gozze (DAD, Div. canc., 49, f. 299v).

13 Za podatke o kugi cf. Jeremić, Tadić, 1938–1940, I, 75–78.

Druga faza obnove po 9. januarju 1439 pa je, kot kaže, potekala bolj načrtovano. Takrat je bil v Svetu naprošenih predstavljen lesen model, najverjetneje delo neapeljskega inženirja Onofrija di Giordano della Cava (Grujić, 2008, 13). Od tega dne dalje se v pogodbah za prenovo Dvora vse do leta 1443, ko so nadzorniki gradnje avgusta in septembra naročili nekaj oken po vzoru oken na hiši Ivana de Luccarisa, starejši vzori ne omenjajo več. Največkrat so se morali mojstri držati navodil inženirja Onofrija ali vodilnega kiparja Ratka Ivančiča oziroma Pietra di Martino da Milano. V pogodbah običajno uporabljena formula »ad monstram et formam« ni natančno opredeljena, iz spremljajočega povedka »indicabit«, »mostrabit« ali »dicetur« pa lahko sklepamo, da je prej šlo za ustna in praktična navodila na terenu kot pa za uporabo načrta. V pogodbah, kjer so se morali mojstri pri svojem delu nasloniti na risbe, so le te posebej omenjene, običajno pa so jih predložili nadzorniki. Ratko Ivančič in Radonja Grubačević sta po načrtih, ki so jih dali nadzorniki, 21. aprila 1439 klesala dele preddverja Kneževega dvora. Pietro di Martino da Milano je 20. marca 1440 podpisal pogodbo za dve saracenski okni, v kateri je natančno opisano, kateri so tisti elementi naročenih oken, ki se morajo zgledovati po risbi.¹⁴ Posebej so omenjeni listi in figure okrog krogovičij, obroba okna in uporabljeni kamni. Ko je Pietro 19. februarja 1441 podpisal pogodbo za izdelavo trifore, dokončanje kvadrifore in klesanje velike figure Hektorja, je morala biti kvadrifora, ki jo je začel Ratko Ivančič, dokončana po risbi (Grujić, 2008, 37–38: doc. 7; Folnesics, 1914, 190). Đuka Utišenić in Radonja Grubačević sta se 10. marca 1442 obvezala, da bosta naredila profiliran friz, okrašen z listovjem. Pri nekaterih delih sta se morala zgledovati po risbi, ki se je nahajala v kancelariji (Grujić, 2008, 39: doc. 9). Tudi Radosav Stipković se je 6. avgusta 1443 pri postavitvi dveh dimnikov ali nap kaminov (»duas caminatas«) moral zgledovati po risbi (DAD, Div. canc. 58, f. 34v). Za dekoracijo kamnite ograje velikih stopnic v Kneževem dvoru je 28. januarja 1445 kipar Pietro di Martino da Milano pripravil risbo na papirju, ki pa jo je bilo treba po podpisu pogodbe še izboljšati in sicer po vzoru Pietrovega kamnoseškega dela v sv. Frančišku.¹⁵ Najverjetneje se je to navodilo nanašalo na stebriščno ograjico pred glavnim oltarjem frančiškanske cerkve, ki jo je Pietro izdelal le nekaj let prej (13. 11. 1441, DAD, Div. not., 25, f. 142v; Fisković, 1988, 128: n. 52).

Pri nekaterih javnih naročilih iz pogodb ni jasno, kdo je izdelal risbo, vendar bi po analogijah s projektom

izdelave korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha in projektom prenove Kneževega dvora po letu 1439 lahko sklepali, da so bili to izvajalci. Onofrio della Cava je 9. oktobra 1440 v svojem imenu in v imenu Pietra di Martino z nadzorniki gradnje vodovoda sklenil pogodbo, da bosta do konca februarja dostavila kamne za Malo česmo, ki bodo obdelani v skladu s skico, shranjeno pri notarju (DAD, Div. not., 24, 147v; Jeremić, Tadić, 1938–1940, III, 19–20). Pietro di Martino je 19. junija 1442 sklenil pogodbo za postavitve zakristije ob severni fasadi stare dubrovniške stolnice, ki bo narejena po modelu (»desegno pizulo fatto de piera molle«; DAD, Div. not., 26, ff. 56v–57v; Fisković, 1988, 124: n. 50), leta 1447, 13. junija, pa se je s prokuratorji frančiškanskega samostana dogovoril za izdelavo fontane v križnem hodniku, ki bo narejena po risbi (DAD, Div. not. 32, f. 5v).

Analiza dubrovniških pogodb je potrdila tezo Susan Connell, da so bile risbe in načrti potrebni le pri bolj zahtevnih in manj ustaljenih delih. Posledica tega je razmeroma majhno število pogodb, v katerih se omenjajo risbe in načrti. Še bolj omejeno je število mojstrov, ki so navedeni v teh pogodbah. Med približno štiridesetimi kamnoseki, ki so v prvi polovici 15. stoletja v Dubrovniku izdelovali dekorirano stavbno opremo, se risbe in načrti omenjajo le pri devetih mojstrih. Od tega smemo za štiri domnevati, da so bili sposobni izdelovati figuraliko. Prvi med njimi je Bonino da Milano, ki je v Dubrovniku prvič dokumentiran leta 1417, mesto pa je zapustil leta 1425 (Novak Klemenčič, 2011, 60–61). Njegov »naslednik« v izdelovanju figuralne dekoracije bi lahko bil kipar Ratko Ivančič. V Dubrovniku je prvič omenjen leta 1422 (DAD, Div. canc., 42, f. 66r), resnejša naročila pa je sprejemal od začetka leta 1424 dalje (DAD, Div. not. 14, f. 62). Zadnjo pogodbo v Dubrovniku je sklenil z nadzorniki za prenovo Dvora 18. februarja 1439 za štiri bifore, vendar dela do marca naslednjega leta ni dokončal, zato ga je prevzel drug mojster (DAD, Div. not. 23, f. 148r–148v). Ratko se je, kot kaže, takoj potem, ko je Pietro di Martino da Milano novembra 1439 prevzel vodenje kiparskih del pri prenovi Kneževega dvora (Novak Klemenčič, 2001–2002, 282; Grujić, 2008, 34), umaknil na Korčulo. Medtem ko je Pietro skrbel predvsem za kiparsko dekoracijo javnih objektov, je bolj preprosto figuraliko za zasebne naročnike izdeloval Ratko Brajković. Za kamin Nalka Dobrića je 6. marca 1437 izklesal dve angelski figuri in dva otroka (DAD, Div. not. 21, f. 110; Fisković, 1981, p. 39: n. 15), za umivalnik Damjana de Sorga pa 12. novembra 1442 polico, okrašeno s figurami in listovjem

14 »Et fogliami et figure se degeno lavorar et relevar, et inbastonar al lezion delli officiali secondo la mostra che fa lo designo intorno alli detti trafori. Le liste che chadeno relevade et inbastonade secondo quello ordenareno li officiali. Et la ditta lista degia aver svoglature 8 non stante che allo desegno non pareno sono 6 deziano esser relevate, et grosse secondo officiali li desegnarano, et fiorone uno alto braza 2 e largo per raxon. Et svogliato, e relevato al lezion delli officiali non exiengo dalla mostra che fa lo desegno. Ancora le piere che vol alle dette fenestre se intendano secondo stano scritte allo desegno.« (DAD, Div. not., 24, f. 39r–39v; Fisković, 1988, 119: n. 42).

15 »Item per la lista de sovra grossa mezo pe et larga de sopra palmo uno. Et questo lavorerio sia tanto lavorato dentro quanto de fora, secondo che apare in lo desegno de carta che io ho fatto e inchorare el desegno e meliorare pi che ne el lavorerio de santo Franzescho« (DAD, Div. not., 29, ff. 53v–54r; Fisković, 1988, 122: n. 45).

(DAD, Div. not. 26, f. 113v). Poleg omenjenih mojstrov se v povezavi z risbami večkrat omenjata sodelavca Alegreto Bogavčić in Dobrašin Radinović, ki sta v dvajsetih letih 15. stoletja sprejemala tako zasebna kot javna naročila za zahtevno kamnoseško opremo (cf. supra), ter Radonja Grubačević, ki je po načrtih v glavnem delal za Knežev dvor (Grujić, 2008, 34, 39). Dvakrat, od tega enkrat zaradi izdelave grba, se risba omenja v pogodbah z Radićem Bratoradovićem in enkrat z Radosavom Stipkovićem, ki je po zgledu risbe delal nape kaminov ali dimnike za Knežev dvor (cf. supra).

Še bolj pomembni so podatki o načrtih za arhitekturo oziroma za večja kamnoseška dela. Natančna dokumentacija o postavljanju korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha omogoča vpogled v potek javnega naročila že v dvajsetih letih 15. stoletja. Le upamo lahko, da du-

brovniški arhiv še skriva v dokumentih omenjene risbe in načrte, s katerimi bi bila dokumentacija popolna. Za sedaj izgubljeni načrti bi natančneje pojasnili tudi potek dela na palači Sandalja Hranića in na Kneževem dvoru po letu 1439, saj s sedaj dostopnimi podatki lahko le domnevamo, ne pa res dokažemo, da je bil svetnikom predložen celovit načrt oziroma model. Medtem ko so gradnjo palače Sandalja Hranića v dvajsetih letih 15. stoletja vodili kar nadzorniki, se pri gradnji Kneževega dvora poleg nadzornikov kot nekakšen polir redno pojavlja domnevni avtor lesenega modela neapeljski inženir Onofrio di Giordano della Cava, pogosto v sodelovanju z vodilnim kiparjem Ratkom Ivančićem in kasneje Pietrom di Martino da Milano. Delovanje gradbišča in funkcioniranje posameznih mojstrov na objektu prav pri Kneževem dvoru pa odpira še vrsto vprašanj.

DISEGNI E MODELLI PREPARATORII NELLA COSTRUZIONE E LA LAVORAZIONE DELLA PIETRA NELLA PRIMA METÀ DEL QUATTROCENTO A DUBROVNIK

Renata NOVAK KLEMENČIČ

University of Ljubljana, Faculty of arts, Department of art history, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

RIASSUNTO

Le ben conservate serie Diversa Notariae e Diversa Cancellariae dell'Archivio di Stato di Dubrovnik (Ragusa in Dalmazia) consente un'analisi dettagliata dell'uso di disegni e modelli nella costruzione e la lavorazione della pietra. Durante la prima metà del Quattrocento le dimensioni, la forma e la qualità delle opere commissionate erano di solito eseguite seguendo un precedente importante oppure un prodotto della stessa bottega. Soltanto nei casi più complessi si doveva seguire disegni o modelli. Le menzionate serie archivistiche registrano, dal secondo decennio fino alla metà del Quattrocento, circa 200 contratti per la costruzione di vari edifici e circa 240 contratti per lavori in pietra, menzionando in circa venticinque documenti l'esistenza di un disegno o di un modello preparatorio. Nello stesso periodo a Dubrovnik sono documentati circa quaranta tagliapietre, di cui soltanto nove scolpivano utilizzando disegni e modelli: tra di loro, Bonino di Jacopo da Milano e Pietro di Martino da Milano, in quel tempo i più importanti scultori a Dubrovnik, Alegreto Bogavčić, Dobrašin Radinović e Ratko Brajković, che scolpivano elementi decorativi – anche con figure – per committenti privati, e Ratko Ivančić, probabilmente lo scultore che ebbe un importante ruolo nella decorazione del Palazzo del Rettore.

Tra i lavori pubblici, è molto ben documentata la commissione del tramezzo della chiesa di San Biagio, che conferma una pratica tipica anche nei seguenti secoli: il maestro presentava un disegno, un modello oppure uno schizzo; il committente confermava oppure sceglieva uno dei progetti proposti; con la firma del contratto erano di solito necessari disegni e modelli più dettagliati, che potevano essere utilizzati in loco.

In due casi si può seguire il lavoro nei cantieri complessi. Dall'uso dei disegni e modelli documentato nei contratti si può assumere che almeno la costruzione del palazzo del voivoda bosniaco Sandalj Hrančić negli anni Venti del Quattrocento e i lavori al Palazzo del Rettore dopo l'anno 1439 si basavano su progetti architettonici complessi, che dovevano essere rispettati dai muratori, dagli scalpellini e dagli scultori in tutte le fasi della costruzione.

Parole chiave: disegno, modello, Dubrovnik (Ragusa), scultura, architettura, committenza, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hrančić, Palazzo del Rettore, Quattrocento

VIRI IN LITERATURA

DAD, Div. canc. – Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Diversa cancellariae, serija 25.

DAD, Div. not. – DAD, Diversa notariae, serija 26.

DAD, Cons. min. – DAD, Acta minoris consilii.

Beritić, L. (1955): Utvrdenja grada Dubrovnika. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Bettarini, F. (2007): I toscani al servizio della città di Ragusa (Dubrovnik) nella prima metà del Quattrocento. Medioevo Adriatico, 1, 2007, 135–150.

Bettarini, F. (2012): La comunità pratese di Ragusa (1414–1434). Crisi economica e migrazioni collettive nel Tardo Medioevo, Firenze, Casa Editrice Leo S Olschki.

Connell, S. (1976): The Employment of Sculptors and Stonemasons in Venice in the Fifteenth Century. London, Warburg Institute, University of London.

Connell Wallington, S. (2000): Il cantiere secondo i dati d'archivio. V: Valcanover, F. & W. Wolters (ur.): L'architettura gotica veneziana. Atti del Convegno internazionale di studio veneziana, 27–29 novembre 1996. Venezia, Istituto Venetodi Scienze, Lettere ed Arti, 35–52.

- Čosić, S. (1994):** Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike. Arhivski vjesnik, 37, 123–145.
- Fisković, C. (1947):** Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku. Zagreb, Matica hrvatska.
- Fisković, C. (1967):** Neobjavljeni radovi Bonina Milanca u Splitu. Zbornik za likovne umetnosti, 3, 173–195.
- Fisković, C. (1981):** O starim dalmatinskim kamini-ma. Bulletin JAZU, 1 (51), 35–79.
- Fisković, C. (1988):** Petar Martinov iz Milana i pojava renesanse u Dubrovniku. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 27, 89–144.
- Folnesics, H. (1914):** Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege, VIII, 27–196.
- Foretić, V. (1957–1959):** Dubrovački arhiv u srednjem vijeku. Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, VI–VII, 315–316.
- Goy, R. (1992):** The House of Gold. Building a Palace in Medieval Venice. Cambridge, Cambridge University Press.
- Grujić, N. (1991):** Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta, Nakladni zavod Matice hrvatske (Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, 9).
- Grujić, N. (2008):** Onofrio di Giordano della Cava i Knežev dvor u Dubrovniku. V: Marković, P. & J. Gudelj (ur.): Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 9–50.
- Grujić, N. (2013):** Kuća u gradu. Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća. Dubrovnik, Matica hrvatska, Ogranak.
- Grujić, N. & D. Zelić (2010):** Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku. Annali Zavoda za povijesne znanosti HAZU, 48, 47–132.
- Jeremić, R. & J. Tadić (1938–1940):** Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, I-III, Beograd, Centralni higijenski zavod.
- Kovač, K. (1917):** Nikolaus Ragusinus und seine Zeit. Jahrbuch des Kunstgeschichtlichen Institutes der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale, XI, priloga, 8–94.
- Krekić, B. (1976):** I mercanti e produttori toscani di panni di lana a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del Quattrocento. V: Spallanzani, M. (ur.): Produzione, commercio e consumo dei panni di lana. XII–XVIII secolo. Firenze, Olschki, 707–714.
- Lume, L. (1977):** L'archivio storico di Dubrovnik, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Archivi di Stato.
- Novak Klemenčić, R. (2001–2002):** Kiparski ukras Kneževa dvora Dubrovniku u 15. stoljeću – nekoliko priloga. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 39, 269–302.
- Novak Klemenčić, R. (2003):** Dubrovniška Velika fontana. Zbornik za umjetnostno zgodovino, n. v. XXXIX, 57–91.
- Novak Klemenčić, R. (2006):** Kamnoseška podjetja v Dubrovniku v prvi polovici 15. stoletja. V: Jerše, S. (ur.): Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 463–472.
- Novak Klemenčić, R. (2011):** Cerkev sv. Vlaha v Dubrovniku v dvajsetih letih 15. stoletja in Bonino di Jacopo da Milano. Zbornik za umjetnostno zgodovino, n. v. XLVII, 60–74.
- Novak Klemenčić, R. (2014):** Rekonstrukcija fasade Kneževoga dvora v Dubrovniku u času prenove Onofria di Giordano della Cava. Annales. Series Historia et Sociologia, 24, 2, 253–260.
- Pešorda Vardić, Z. (2006):** Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku, Zagreb (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu).
- Pešorda Vardić, Z. (2007):** »Pučka vlastela«. Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku. Povijesni prilozi, XXXIII/33, 215–237.
- Popović-Radenković, M. (1959):** La penetrazione dei mercanti pratesi a Dubrovnik nella prima metà del XV secolo. Archivio storico italiano, CXVII, 503–521.
- Seferović, R. & M. Stojan (2007):** Čudo vode: prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 44, 95–137.
- Tadić, J. (1952):** Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII–XVI vek, I, Beograd, Naučna knjiga.
- Voje, I. (1976):** Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.